

“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nə baxış

Professor Bədixan Əhmədovun qələmə aldığı “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri), II cildi isə Sovet Azərbaycanı, Mühacirət Azərbaycanı və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatlarının müqayisəli təhlilinə həsr edilmişdir.

“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının I cildi 1890-1920, II cildi isə 1920-1950-ci illəri əhatə edən ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı ziddiyyətli və mürəkkəb dövrləri əks etdirmək istiqamətində ilk əhəmiyyətli mənbələrdən biridir. Kitabda “Mühacirət ədəbiyyatı” və onun tərkib hissəsi olan “Legion ədəbiyyatı”nın ilk dəfə ədəbiyyat tarixində yer alması, milli ideya axtarırlarının milli dövlətçiliyin təşəkkülü ilə nəticələnməsi, realizm, tənqidi realizm və romantizm metodlarının ictimai fikrin inkişafı prosesində özlərini göstərməsi və dövrün ədəbi inkişaf istiqamətləri, ədəbi prosesin tendensiya və meyilləri kimi aktual problemlərin əksini tapması tədqiqatçıya təqdirəlayiqdir.

“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabı yeniliyi ilə seçilir. Kitabda ilk dəfə olaraq, İstiqlal dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan Mühacirət ədəbiyyatı və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı vahid bir fenomen kimi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. İstiqlal dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan Mühacirət ədəbiyyatı və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müəllif tərəfindən fasiləsiz və bir-biri ilə əlaqəli olan bədii proses kimi təsvir edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XIX əsrdən başlayan maarifçilik ədəbiyyatını və XX əsrin əvvəllərində yaranmış maarifçi realist ədəbiyyatını ünsür şəklində deyil, xüsusiyyət kimi formalaşmasına toxunan müəllif “metod və konsepsiyasından asılı olmayaraq dövrün bütün yazarlarının həm də bir maarifçi ideoloq kimi çıxış etmək missiyasını öz üzərinə” götürdüklerini və cəmiyyətin maariflənməsi üçün hərəkəta çevrildiyini vurğulamışdır. Maarifçilik hərəkətinin nümayəndələri niçatı maarifçilikdə görürdülər ki, professor B.Əhmədov bu amili A.Səhhət, S.M.Qənizadə, A.Şaiq, S.S.Axundov, N.Nərimanov və digər Azərbaycan ədiblərinin qələmə aldıkları əsərləri ilə açıqlamağa nail olur.

“İstiqlal dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı”nın yaranması ilə “bədi düşüncədə milli ruh özünün ən yüksək zirvəsinə çatır”. Bu dövr ədəbiyyatının özəlliklərini müəyyənləşdirən professor B.Əhmədov dövrün mənzərəsini yarada bildiyini və bu dövrü ayrıca mərhələ kimi tədqiq etməyi göstərir.

O, zamanın siyasi konyukturasına tabe olan bədii ədəbiyyatda yaranan cəbhələşməyə toxunaraq, yaranan dərnək və cəmiyyətlərin (“Ədəb yurdu”, “Yaşıl qələm”, “Türk ocağı”, “Qırmızı qələm” və s.) siyasi məqsədlər üçün yaradıldığını iddia edir.

Cümhuriyyət dövründə ədəbiyyatın formalaşmasında xidmətlər göstərən Ə.Cavad, A.Şaiq, A.Səhhət, C.Cabbarlı, Umğulsüm, Əmin Abid, Y.V.Çəmənzəminli, M.Hadi, S.Hüseyn, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev və başqa cümhuriyyətçi yazarlar hesab edilirdilər. Maarifçilik hərəkətinin nümayəndələrindən fərqli olaraq onların yaradıcılığında bayraq, türkçülük, vətən, millət, yeni quruluş, Azərbaycan ordusuna sevgi yaratmaq başlıca məsələlərdən biri idi.

Bu dövrdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının Şimali Azərbaycanda gedən milli düşüncə əsasında təşəkkül tapmasını müşahidə edirik. Belə ki, yenice müstəqilliyini itirmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sonrakı Azərbaycan türklərinin son üç il ərzində qurduqları ikinci müstəqil, demokratik dövlət” olan və cəmi bir neçə ay fəaliyyət göstərən Milli Demokratik Azərbaycan hökumətinin yaradılması (24 iyun 1920) ədəbi prosesin yeni istiqamətdə inkişafına təkan verir.

Cənubi Azərbaycan poeziyasında maarifçilik ideyalarının yayılması, tənqid və ifşaya geniş yer verildiyi özünü göstərir. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Əlixan Ləli, Mirzə Mahmud Qənizadə, Seyid Rza Sərraf, Seyid Əşrəf Gilani, Xazan Təbrizi, Bayraməli Abbaszadə və başqalarının yaradıcılığında istibdada etirazlar edilir, milli düşüncənin təbliğ edilməsinə daha geniş yer ayrılır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi cəmiyyətlər və təşkilatların üzvləri olan sosialist və “qərb” meyilli yazarlar arasında qarşıdurma özünü göstərmişdir. Professor B.Əhmədov sosialist və “qərb” meyilli yazarlar arasında qarşıdurmanın bütün nüanslarını işıqlandırmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında “Nicat”, “Səfa”, “Xeyriyyə”, “Nəşri-maarif”, “Türk ocağı” kimi cəmiyyətlərin fəaliyyəti ədəbiyyata təsir göstərmişdir. Belə ki, “Türk ocağı” cəmiyyəti “demokratik türk xalqını ərşəyə gətirmək missiyasını” öz üzərinə götürməsinə qeyd edən B.Əhmədov, ilk ədəbi dərnək olan “Yaşıl qələm” dərnəyinin də bu cəmiyyətin nəzdində fəaliyyət göstərməsini də vurğulayır.

edilir. Bu illərdə “Ya müttəfiq, ya düşmən” siyasi çağırışı cəmiyyətin əsas ideologiya şüarlarından birinə çevrildi. Yeganə satirik jurnal olan “Molla Nəsrəddin” jurnalı “əski ruh və köhnə ənənələri ilə yaşadığından” sovet paradigmasına uyğun gəlmədiyi və bu səbəbdən də bağlanılması, əvəzinə isə cəmi iki sayı işıq üzü görmüş “Allahsız” jurnalının nəşr olunması da kitabda əksini tapmışdır.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatı və milli mücadiləyə geniş yer vermiş Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatları arasında qarşıdurmalara aydınlıq gətirən professor B.Əhmədov “sovet ədəbiyyatına rəğmən mühacirət ədəbiyyatının fərqli məzmun və ideyada əks” olunmasını qeyd edir.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatı və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı arasında ideoloji qarşıdurmalar isə daha çox 1945-ci il 12 dekabrda yaranmış Cənubi Azərbaycan milli demokratik dövlətinin süqutundan sonra baş verir. Belə ki, Demokratik dövlətin süqutundan sonra Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri olan Əli Fitrətin, Məmmədbağır Niknamın, Cəfər Kaşifin və başqalarının edamlarından sonra Cənubi Azərbaycanın Sovet Azərbaycanına mühacirəti baş verir. Bu mühacirət ədiblərinin (B.Azəroğlu, M.Gülgün, İ.Cəfərpur, Ə.Hüseyni, Ə.Tudə və b.) yaradıcılıqlarında xalqın

XX əsrin 20-ci illərinə aid yazarların yaradıcılıqlarında milli ruhu ifadə edən bədii nümunələr bilərəkdən sovet tədqiqatçıları tərəfindən tədqiqata cəlb edilməmişdir. Professor B.Əhmədov “romantizmi, estetikizm və mücərrəd gözəlliyi ifadə edən poetik nümunələrin sonrakı dövrlərdə də epizodik” öyrənildiyini vurğulamışdır. H.Cavidin “Mənim tanrım”, C.Cabbarlının “Gözəllik”, Ə.Cavadın “Göy göl” şeirlərinə irad tutulması faktları kitabda göstərilmişdir. İstiqlal şairləri arasında türkçülük, turançılıq ideyalarının təsvirinə geniş yer verildiyini vurğulayan professor B.Əhmədov bunu “xalqın milli özünüdərk prosesində bir vasitə” olması kimi qeyd edir.

Sovet dövründə mühacirət Azərbaycanlıların qələmə aldıkları əsərlərin vahid Azərbaycan ədəbiyyatında yer tutmaları və bu ədəbi mühitə təsirləri ictimai həyat və ədəbi proseslə əlaqəli idi. Bu amil Azərbaycan mühacirət ədəbi irsinin zaman və məkan baxımından zəngin istiqamətlərə malik olmasından doğurdu. Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Cəfəroğlu, C.Hacıbəyli, M.B.Mirzəzadə və digər mühacirət ədiblərinin yaradıcılıqları vahid Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılması hissəsinə çevrildi. Professor B.Əhmədov məhz Azərbaycan yazarlarının mühacirət əsərlərini vahid Azərbaycan ədəbi mühitinə təsir edə bilən ədəbiyyat kimi açmağa nail olmuşdur.

20-ci illərin sonu 30-cu illərin əvvəlləri romana keçid təkamül prosesində yaranmış romanlar mövzu və problematika baxımından maraq doğurdu. Dövrünün epoxal hadisə və gerçəkliklərini əhatə edən bu romanların mövzu və problematika baxımından üç dövrü əhatə etmələri professor B.Əhmədov tərəfindən qeyd

“ortaq türk dilinin formalaşdırılması ideyası”nı və “bu məsələdə Türkiyə türkcəsini əsas götürməyi iddia edirdilər.

Azərbaycan sovet romantizmindən fərqli olaraq, istiqlalçı ədəbiyyatına aid yazarlar romantizm modernist baxışları ifadə edirdilər. Bunu Ə.Hüseynzadənin, M.Hadinin, H.Cavidin, A.Səhhətin, A.Şaiqın yaradıcılıqlarında müşahidə edirik. Professor B.Əhmədov həmçinin Azərbaycan romantiklərinin görüşlərində türkçülük, turançılıq, müasirlik ideyaları, mədəniyyətlərin sintezi, ədəbi dil məsələlərinə toxunaraq, romantiklərin əsərlərində türkçülükdən dil probleminin ayrılmasının çətin olmasını da qeyd edir.

B.Əhmədov bədii cərəyan və metodların qarşıdurması probleminə xüsusi diqqət yetirir.

30-cu illər dramaturgiyasına toxunarkən, bu dövr dramaturgiyasının hibrid janrlarda formalaşmış dram əsərlərini sıxışdırıb çıxardığını, əvəzində isə yeni dramaturji təmayüllərin formalaşdığını göstərir. Bu dövrdə sosialist realizminə əsaslanan dramaturgiyanın “sosialist ictimai varlığın təsvirinə” yönəldiyi də müəllif tərəfindən vurğulanır.

Professor B.Əhmədov 40-50-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatına toxunarkən, bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatını “sosialist realizmi metodu çərçivəsində zorən şəxsiyyətə pərəstiyə və ehkamçı baxışlar müstəvisində inkişaf” etdiyini qeyd edir.

Professor B.Əhmədov XX əsrin ortalarında bədii fikrin maarifçilər tərəfindən “bədi düşüncənin yeni mərhələsinin əsası” qoyulmasına baxmayaraq, maarifçilikdə “yeni düşüncənin Şərq kontekstində və formalarından ayrılma” bilmədiyini göstərir. M.F.Axundzadənin isə öz yaradıcılığı ilə Qərb kontekstində daxil olduğu vurğulanır. Milli mədəniyyətin tərəqqisini Qərb mədəniyyəti ilə qovuşduğunda gördən M.F.Axundzadənin komediyalarında “milli mənlilik şüuru” inkişafında maarifçiliyi təbliğ etməsi, sonrakı yaradıcılığında isə “Şərq sərhədlərini aşaraq” yenilik gətirən ədib kimi təqdim edilir.

“Monoton poeziyanın yerini problematika çoxşaxəliyinin” tutmasını iddia edən professor B.Əhmədov Sovet Azərbaycanı ədəbiyyatı poeziyasında ictimai lirikaya marağın artması ilə bədii dəyər, sənət və sənətkarlıq meyarlarının yeni məzmun qazandığını vurğulayır.

Professor B.Əhmədov tərəfindən XX əsr Mühacirət ədəbiyyatının mərhələlərə bölünməsi maraqlıdır. Belə ki, müəllif Azərbaycan mühacirətini mərhələ və problemlər baxımından belə müəyyənləşdirir: əsrin əvvəllərindən sovetlərə qədərki dövr; Sovetlər zamanından II Dünya müharibəsinə qədər; II Dünya müharibəsindən 50-ci illərin ortalarına qədər; 60-cı illərdən 80-ci illərin sonuna qədərki dövr.

Sonda professor B.Əhmədov “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabına görə minnətdarlıq bildirməyə istəyirdim. Görkəmli alim bu kitabda məhz XIX əsrin sonları və XX əsrin ortalarını əhatə edən Azərbaycan ədəbiyyatının ensiklopedik mənzərəsini yarada bildirmişdir. “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabın I və II cildləri müəllifin gərgin əməyinin məhsuludur.

Professor B.Əhmədovun “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabında əldə etdiyi elmi nəticələr müasir ədəbi prosesin təhlil və tədqiqi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Üçcildlik “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabın I və II cildləri artıq ictimaiyyətə çatdırılıb. Çap olunmuş cildlərin Azərbaycan ədəbiyyatı üçün olan əhəmiyyət və dəyərini nəzərə alıb, kitabın III cildinin tezliklə çap edilməsini və bu cildə sovet və postsovet dövrlərinin əksini tapmasını arzu edərdik.